

*Н.М. Юсова
(м. Київ)*

ПИТАННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ ТА ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ПРАЦЯХ О. ПРЕСНЯКОВА

Серед ідейних попередників радянських істориків з питань киево-руської спадщини та етнічного утворення східних слов'ян у давньоруську добу чільне місце належить визначному російському фахівцю з проблем середньовічної історії Східної Європи Олександрові Євгеновичу Преснякову (1870–1929 рр.), представнику петербурзької історичної школи. Однак в українській історіографії побутує думка, що названий історик був прихильником історичної схеми М. Грушевського¹. Нагадаємо, що ще у своїй відомій статті „Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” М. Грушевський висунув концепцію про окремішність українського історичного процесу від російського, починаючи від антської доби. Згідно з цією концепцією Київська Русь визнавалася як утвір лише українського народу. Існування спільноруського періоду історії та так званого „спільноруського” народу українським істориком відкидалися. Сутність погляду вченого зводилася до наступного узагальнення: “Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської...”. Відповідно до цього М. Грушевський вибудовує подальші віхи своєї схеми, зокрема пов'язує добу Київської Русі з наступним періодом історії України: “Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський ХІІІ віку...”. Отже, робить висновок вчений: “Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності”².

Враховуючи деяку несумісність положень українського історика з твердженням про те, що О. Пресняков був ідейним попередником радянських дослідників з питань киево-руської спадщини та етнічного утворення східних слов'ян у давньоруську добу, слід з'ясувати це питання. Власне, авторові даної статті вже доводилося писати з цього приводу³, але залучення нових джерел і літератури дає змогу більш повно висвітлити погляди О. Преснякова стосовно питань киево-руської спадщини, „общеруської” народності та етногенезу східних слов'ян.

Один з найбільш відомих сучасних критиків концепції / теорії давньоруської народності Л. Залізник з приводу ставлення О. Преснякова до схеми М. Грушевського зазначає, з-поміж іншого, наступне: „Остаточну

перемогу „южан” (тобто, українських істориків – *Н. Ю.*) у боротьбі за історичну спадщину князю Кієва констатує відомий російський історик *О. Пресняков*, який не тільки визнає схему історії східних слов’ян *М. Грушевського*, але й послуговується нею при дослідженні російської держави”⁴. В іншій своїй праці сучасний науковець стверджує, що *О. Пресняков* визнавав Київську Русь „Малоросією, тобто Україною”⁵. Принагідно варто внести суттєву заувагу: *Л. Залізник* у всіх своїх статтях не дає конкретних посилань на відповідні місця з праць *О. Преснякова*.

Показово, що історіографічний міф про солідарність *О. Преснякова* з історичною концепцією *М. Грушевського* почав оформлюватися в національній українській історіографії відразу після смерті внаслідок важкого онкологічного захворювання⁶ – 1929 р. – російського вченого. На початку 1930 р. в українознавчому часопису „Україна”, головним редактором якого був *М. Грушевський*, виступив зі статтею один з його учнів – *В. Новицький*. Вже сама назва студії – „Історична праця проф. *О.С. Преснякова* і розмежування великоруської та української історіографії” – здавалося б, розкривала історіографічні засади праці російського вченого. У статті автор стверджував, що *О. Пресняков* в своїй монографії „Утворення великоруської держави” (1918) „визнав відособленість українського історичного процесу”⁷. *В. Новицький* мав на увазі початкову відособленість української історії від російської. Український історик вважав, що відправною точкою для *О. Преснякова* була „формула *Грушевського* відносно справи раціональної побудови історії Східного Слов’янства”. В своїй монографії російський вчений, на думку *В. Новицького*, „проводить до кінця принцип розмежування історичних процесів двох народів”⁸. Дійсно, на перший погляд учень *М. Грушевського* мав рацію. Але, якщо уважно проаналізувати названу монографію *О. Преснякова* та врахувати її в контексті цілісної системи історичних поглядів вченого, висловлених в інших його дослідженнях, то висновки *В. Новицького* слід вважати спрощеними у бажаному для української історичної школи напрямку.

Після виходу статті *В. Новицького* українські історики, що жили за межами СРСР (або емігрували в роки німецько-радянської війни), у своїх історіографічних нарисах незмінно вказували, що ніби й *О. Пресняков* повністю поділяв схему *М. Грушевського*. Але, на відміну від *В. Новицького*, вони, у більшості своїй, не вдавалися до безпосереднього аналізу наукової спадщини російського професора, запозичаючи думку про нього один в одного у все більш спотвореному вигляді; не кажучи вже про грубі фактологічні помилки бібліографічного характеру й викривлене написання прізвища вченого. Для ілюстрації наведемо декілька прикладів з їхніх висловлювань. Хронологічно, напевно, першим

після В. Новицького в цьому контексті потрібно назвати відомого українського історика Д. Дорошенка. В одній з своїх історіографічних статей він ще категоричніше стверджує ось яку тезу: О. Пресняков „рішуче став на ґрунт поглядів Грушевського відносно побудови історії східного слов'янства”⁹. На думку Д. Дорошенка, російський дослідник „повністю вводить формули Грушевського в свої конструкції... цілком визнає необхідність розмежування українського та великоруського історичних процесів”¹⁰. Подібне висловлювання можна знайти й у знаного представника державно-юридичної школи в українській історіографії Б. Крупницького¹¹. Однак останній дає „розвиток” цим висловлюванням, вказуючи, що О. Пресняков „деякий час” перебував під впливом схеми М. Грушевського¹², але у виданому в 1920-і рр. університетському курсі (?!) історії України (?!) „мусив був повернути назад, на дорогу киево-володимиро-московсько-петербурзької «звичайної схеми»”¹³. Один з критиків теорії „Москва – третій Рим” український діаспорний філософ та історик, голова історично-філософської секції НТШ І. Мірчук навіть „уточнює”: „О.С. Пресняков вимушений був відвертись від своїх поглядів на взаємовідносини між Руссю і Москво-Суздальщиною”¹⁴. А в „Курсі історії” (?) О. Пресняков у 1920 р. (?!) „вимушений був визнати «звичайну схему», проти якої виступав Грушевський”¹⁵. Ці мудрування повторює й Н. Полонська-Василенко¹⁶. Крім того, вона стверджує, що О. Пресняков у названій монографії „висловився за настійну необхідність відділити історію південної і північної Русі”¹⁷. Повторення основних моментів історіографічного аналізу В. Новицького або його, так би мовити, „розвитку” можна знайти й в інших українських діаспорних істориків¹⁸. Правда, в останні роки серед них з'явилися більш тверезі висловлювання відносно ставлення О. Преснякова до історичної схеми М. Грушевського. Так, наприклад, канадсько-український дослідник Б. Клід, хоч і говорить про те, що О. Пресняков застосовував формулу українського метра в своїх працях, але при цьому визнає, що російський історик „віднісся негативно до схеми Грушевського”¹⁹.

Серед радянських науковців найбільш об'єктивно оцінив ставлення О. Преснякова до схеми М. Грушевського М. Рубінштейн. Названий радянський історіограф разом з учнем О. Преснякова Б. Романовим редагував пресняковський курс „Лекцій з руської історії”, що їх два томи з трьох вийшли у Москві в 1938 – 1939 рр. У своїй передмові до I-го тому „Лекцій...” М. Рубінштейн обминає питання про зв'язок курсу зі схемою М. Грушевського, але побіжно згадує його у власній монографії „Російська історіографія”, яка вийшла в 1941 р. Характеризуючи деякі праці вченого, М. Рубінштейн, для прикладу, зазначає, що „Пресняков

дав першу спробу побудови російської історії на ґрунті визнання самостійних шляхів великоруської та української історії”²⁰. Саме ця обставина, на думку історіографа, „визначила його зв’язок з ідеями та загальною схемою української історії Грушевського”²¹. Зазначимо, що дана оцінка майже подібна до висновків В. Новицького, але є більш виваженою.

Деякі інші радянські історики з різних причин не були тією ж мірою об’єктивні, як М. Рубінштейн. Для прикладу, В. Пічета²² теж вважав, що О. Пресняков поділяв окреслені доміанти М. Грушевського²³. Так, ще 1922 р. білоруський академік писав про те, що „Пресняков поділяє думку М. С. Грушевського ... і відмовляється в північно-східній Русі бачити продовження Київської Русі”²⁴. Близько до діаспорних дослідників висловлювався ще один радянський історик, представник української академічної науки К. Гуслистий. У своїх неопублікованих працях (доповідях і статтях) повоєнного періоду він, скажімо, констатує як незаперечний факт, що „погляд М. Грушевського на Київську державу як на початок лише історії України мав вплив і на деяких російських буржуазних вчених. Наприклад, видатний ... історик Пресняков у своїй праці «Образование великорусского государства» ... дає історію утворення великоруської держави без Київського періоду”²⁵. Однак наведена констатація вочевидь не коректна: з того, що О. Пресняков дає історію великоруської держави без Київського періоду, зовсім не слідує, що він дивиться на Київську Русь як на початок історії лише України.

Справді, О. Пресняков вважав (і згоден у цьому з М. Грушевським), що історія українського народу, як і російського, може бути предметом самостійного дослідження²⁶. Проте для нього обидві історії становлять єдину історію „руського” народу, бо інакше, як він вважав, якщо тільки вивчати історію великоруського народу, ця „спільноруська” історія буде неповною²⁷. Авторитетний фахівець у галузі російської історіографії і, з-поміж іншого, дослідник життя й творчості О. Преснякова, М. Свердлов стверджує, що той „рішуче розмежувався” з „націоналістичною концепцією України-Русі” М. Грушевського. Все ж, сучасний історик слушно зазначає, що О. Пресняков сприйняв деякі „конкретно-історичні погляди” українського історика, які зроблені тим у річищі „російської ліберально-буржуазної історичної науки”²⁸. Втім, почнемо розгляд праць О. Преснякова докладніше.

Насамперед, знаковою (в аспекті солідарності зі схемою М. Грушевського), на думку згаданих вище дослідників, є монографія О. Преснякова „Утворення великоруської держави”. Власне, вона, як і монографія „Княже право в давній Русі” (1909) є результатом дисертаційного дослідження; відповідно, перша – докторського, а друга – магістерського. Обидві дисертації (і монографії) автора були тісно й органічно пов’язані

з його університетським курсом лекцій з російської історії, який читався ним у Петербурзькому університеті з 1907 р.²⁹ Цей курс був опублікований (2 томи з трьох запланованих) тільки в 1938–1939 рр. і до того часу не був відомий широкому загалу, а сам текст лекцій курсу зберігався у рукопису³⁰. Цілком очевидним видається, що той же В. Новицький, а тим паче Д. Дорошенко не були знайомі з цим курсом. А тим часом, як зазначає сам О. Пресняков, обидві дисертації склалися „не стільки в умовах кабінетної роботи, скільки в аудиторії, в живому спілкуванні з молодшим поколінням істориків” і в його свідомості кваліфікаційні роботи становлять собою „насамперед публічний звіт про характер і напрямки його університетського викладання”³¹. Згадані монографії О. Преснякова, його університетський курс та інші праці є плодом безпосередньої роботи з першоджерелами з давньоруської історії. Це характерна риса, притаманна історикам петербурзької школи, „яскравим завершенням процесу створення”, якої, за словами С. Валка, стали науковий шлях і наукова творчість О. Преснякова³². Сутність цієї школи сам О. Пресняков визначав „як науковий реалізм, який проявлявся, насамперед, у конкретному, безпосередньому ставленні до джерела та факту, поза залежністю від історіографічної традиції”, як „відновлення, в міру сил і можливостей, прав джерела та факту”, як „описовий, детально-фактичний та критичний виклад”³³.

У процитованій щойно промові, виголошеній перед захистом докторської дисертації, вчений обґрунтовує спробу свого перегляду початків створення великоруської держави зовсім не у зв'язку з виходом праць М. Грушевського й своїм переходом на історіографічні позиції українського вченого, а з методологічних приписів петербурзької історичної школи³⁴. Традиційна схема російської історії, яку піддає критиці й О. Пресняков, стала наслідком некритичної залежності російських істориків XVIII – XIX ст. від концепції московських книжників про династичну наступність князів роду Рюрика від Києва через Владимир до Москви і з відповідними правами російських монархів на давньоруську політичну спадщину. Найбільшого розвитку ця схема набула у С. Соловйова, який до того ж, за словами О. Преснякова, був „захоплений... співпадіннями своїх соціологічних передумов (теорії родового побуту) з даними джерел”, не помітив в останніх „відбитку певної книжкової доктрини”³⁵. Таким чином, „схема російського історичного процесу була дана, по суті до того, як сам цей процес зробився предметом спеціальної наукової розробки”³⁶. Часткові спроби перегляду „традиційної схеми”, зокрема й М. Грушевським, „не впливали, – на думку О. Преснякова, – на загальні побудови, а скоріше самі підкорялися дії тієї ж історіографічної традиції”³⁷.

Докторська дисертація О. Преснякова, в якій на основі нового вивчення джерел переглядається низка положень, що вже стали традиційними, була закінчена ще до революції 1917 р.³⁸ У 1918 р. вона вийшла як монографія під назвою „Утворення великоруської держави”, що 1920 р. була перевидана як спеціальний том „Літопису занять археографічної комісії”. В цьому томі публікувалася також захисна докторська промова О. Преснякова, в якій він згадує перше видання монографії³⁹, а сам захист відбувся, як вважає М. Свердлов, у тому ж 1920 р.⁴⁰ Інший сучасний російський науковець А. Шаханов наводить точну дату захисту докторської дисертації – 28 квітня 1918 р.⁴¹ Отже, час написання монографії приблизно збігається з другою редакцією 1915–1916 рр. університетського курсу лекцій О. Преснякова. До часткового розгляду даного курсу повернемося згодом.

Виклад історіографічного вступу „Утворення великоруської держави”, на перший погляд видається майже солідарним з критикою „звичайної схеми” М. Грушевським⁴². Зауважимо, що автор не подав тут своє негативне ставлення до поглядів М. Грушевського, виразно присутнє у вступній лекції університетського курсу 1907 / 1908 учбового року⁴³. Проте, якщо уважніше вдивитися в контекст вступу (та й деяких розділів книги), то не можна зробити безапеляційний висновок, що О. Пресняков приєднався до домінант українського вченого, які „руйнують... звичайне уявлення про «єдину» історію «єдиного» руського народу”. Так, звичайно, російський історик визнає певну продуктивність концепції українського академіка у щодо історії східного слов'янства і для розвитку історичної науки. Цілком справедливим вважає О. Пресняков зауваження М. Грушевського з приводу одного з головних недоліків „звичайної схеми” російської історії. А саме: „У такому викладі історія руського півдня і заходу, земель українсько-руських і білоруських, залишається поза кругозором, і лише досить зовні і випадково залучається до нього окремі її моменти...”⁴⁴. І тому О. Пресняков, починаючи ще з 1907 р. у своєму університетському курсі вводить розділи, присвячені історії Південно-Західної Русі та Литовсько-руської держави. Цим він визнає рівноправність дослідження історії всіх трьох гілок „єдиного руського народу”; застосовуючи частково схему М. Грушевського в контексті „початку історії великоруської держави” й у своїй монографії „Утворення великоруської держави”. Згідно з дослідником життя і наукової творчості О. Преснякова С. Чирковим, перший вважав за необхідне вивчати „всі державні формування, до яких увійшли східні слов'яни, щоб зрозуміти національну єдність і самобутність Росії”⁴⁵. Як зазначає далі С. Чирков, лекційний курс вченого „став значним явищем в університетському викладанні вітчизняної історії, оскільки в

ньому вперше на рівних розглядалося минуле російського, українського і білоруського народів”⁴⁶.

Ні у монографії „Утворення великоруської держави”, ні в інших працях, О. Пресняков не визнає „україновідрубних” положень схеми М. Грушевського. Ніде дослідник не стверджує, що не має ні „общеруської” історії, ні „общеруського” народу, і що Київська Русь була утворенням одних лише українців. Не поділяє російський вчений і думки українського академіка про те, що Північно-Східна Русь не була „ані спадкоємицею, ані наступницею” Русі Київської, а „виросла на своєму корені”. Якраз навпаки, як слушно зауважує С. Чирков, О. Пресняков зокрема, тому й відкидав „традиційну схему”, що вона будувалася на протиставленні київського і володимиро-суздальського періодів руської історії⁴⁷.

Долучаючись до критики М. Грушевського традиційної російської історіографії, О. Пресняков ставить їй у провину руйнування наступності між Київською і Північно-Східною Руссю⁴⁸. Для прикладу, вказуючи, що гіпотеза М. Погодіна „намагалася з’ясувати органічний зв’язок північно-російської історії з київським минулим”, О. Пресняков відзначає, що подальша розробка історії Північно-Східної Русі після М. Погодіна „попрямувала на з’ясування не зв’язку її з минулою, київською, а на пошуки протилежності між ними”⁴⁹. Зокрема, вчений, приєднуючись до С. Соловйова в тому, що процес переходу „родових відносин у відносини власницькі і державні”, які почалися на київському півдні природним шляхом, внаслідок розвитку соціально-економічних й інших чинників (передусім, татаро-монгольського ярма) розвинувся у відомі форми саме в Північно-Східній Русі, – підкреслює, що С. Соловйов, у той же час, дав привід наступним історикам однобічно вивчати цей процес, як принципову особливість північно-руської історії⁵⁰. Таким чином, відзначає О. Пресняков, „Соловйовська схема, швидше руйнувала, ніж поглиблювала уявлення про органічний історичний зв’язок північно-руської історії з південно-руською”⁵¹. З контексту монографії видно, що вчений якраз і поділяв уявлення про цей органічний зв’язок⁵².

Необхідно зважувати на час виходу праці „Утворення великоруської держави”: це був не визначений період громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, змагань національно-свідомих сил в Україні за державну самостійність. Тому О. Пресняков висловлюється досить обережно або, точніше сказати, ухиляється від конкретних тверджень з приводу історичної схеми М. Грушевського. Ще 1917 р. О. Пресняков у статті „Українське питання”, вміщеній на шпальтах органу конституційних демократів (до цієї партії належав історик) „Руська воля” („Русская воля”), ратував за розлоге самоуправління національних областей колишньої Російської імперії як умову для існування

нової вільної єдиної держави; також підтримував й широке визнання прав народностей Росії на самовизначення, „не тільки національно-культурне, але і суспільне”, однак попереджав про небезпеку можливого розпаду країни. В цій статті вчений у цілому підтримує центральну Раду, хоча не зовсім погоджується з її задекларованими політичними намірами⁵³.

Російський історик пише вже в 1918 р. статтю під назвою „Україна”, де зокрема висловлює близьку до частини представників української історіографії думку про час формування відповідної народності: „Українська народність склалася у глибинних основах своєї національно-культурної індивідуальності за час блискучого, але короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславича „самодержця всея Русі» та його знаменитого сина «короля Галицького» Данила...”. Завершення процесу формування даної народності сталося, на думку вченого, під час входження українських земель до складу Польщі та Литовського князівства⁵⁴. Але і тут історик вказує, що Київська Русь була першим етапом „руського історичного життя”⁵⁵ (тобто – спільноруського), а також пише про традиції єдиної „староруської культури”, що проявлялися „в близькості живої мови, спільної в своїй основі писемній мові (що лиш поступово розходила-ся)”, а єдність віри та церкви „підтримувала свідомість національної, культурної та історичної спорідненості”⁵⁶. Український націоналізм та державний сепаратизм О. Пресняков категорично не підтримує⁵⁷.

У тому ж 1918 р. вийшла в світ науково-популярна праця дослідника „Московське царство”. Як підсумовує М. Свердлов, положення О. Преснякова, викладені в цій праці, про те, що московський період „був продовженням давньоруського не тільки хронологічно, але і по сутності соціально-політичного процесу, і в цьому його концепція активно протистояла буржуазно-націоналістичним теоріям П.Н. Мілюкова і М. С. Грушевського”⁵⁸. До речі, вперше О. Пресняков піддав критиці погляди П. Мілюкова з приводу ігнорування тим генетичних зв'язків Московської Русі з Київською у рецензії на третю частину книги „Нариси з історії руської культури” в 1901 р.⁵⁹

На вихід вказаної монографії О. Преснякова зреагував відомий фахівець з проблем історії давньоруської доби, археології, нумізматики та інших спеціальних історичних дисциплін, професор Київського університету В. Данилевич, який на тоді поділяв історичні погляди М. Грушевського. Рецензію В. Данилевича на книгу російського історика віднайдено серед матеріалів архіву часопису „Наше минуле”, що зберігається в ІР НБУВ. Вона не була опублікована в цьому виданні, яке виходило впродовж 1918 – 1919 рр. при національних урядах⁶⁰. Український дослідник

зовсім не помилявся на рахунок ставлення О. Преснякова до концепції окремішності історичного процесу східних слов'ян. По-перше, український історик закидає О. Преснякову те, що той спрощує висловлені М. Грушевським аргументи проти „традиційної схеми”⁶¹. На думку київського професора, О. Пресняков не дає чіткої оцінки поглядів російських істориків, які створили „традиційну схему”. Взагалі, у своїй праці російський вчений не лише не торкається питань історії України, але, як зазначає В. Данилевич, „весь виклад автора робить таке враження, що він навмисно ухиляється” від них⁶². Згідно з В. Данилевичем, не можна окремо розглядати „питання про походження великоруської держави ... від справи про походження великоруського народу”. А саме так роблять всі російські історики, й О. Пресняков не став винятком. Більше того, на думку В. Данилевича, О. Пресняков, так само, як і ті історики, яких він критикує, підмінив питання „про походження великоруської держави” іншим – „про причини підняття Москви”. Отже, назва пресняковської монографії, робить висновок В. Данилевич, не відповідає її суті⁶³. З рецензії київського історика не видно, щоби В. Данилевич вважав, що О. Пресняков поділяє якісь принципи історичної концепції М. Грушевського⁶⁴.

Щоправда, сам В. Данилевич у 1927 р. в неопублікованій праці „Конспект лекцій по історії Московщини” вже писав наступне: „Акад. М. Грушевський добре освітив вади тієї схеми у своїй розвідці «Звичайна схема руської історії». Але більшість російських істориків не звернула жодної уваги на його заперечення. Тільки Пресняков приєднався до думок Грушевського у своїй книжці «Происхождение великорусского государства»”⁶⁵. Отже, В. Данилевич, ймовірно, під впливом М. Грушевського та його оточення змінив власну думку⁶⁶.

І, дійсно, хоча назва монографії О. Преснякова може видатися такою, що ніби свідчить про приєднання автора до схеми М. Грушевського в аспекті дослідження окремого історичного розвитку росіян-великоросів, але на тлі інших праць О. Преснякова стає зрозумілим, що для нього, – як до початків формування великоруської держави, так і після приєднання українських і білоруських земель до Росії, – була і є „єдина спільноруська держава”. Акцент, який робить О. Пресняков на „великоруськості” нової (Владими́ро-Московської) держави, має підкреслити розбіжність між її попередницею – „спільноруською” державою всіх східних слов'ян, якою, на думку вченого, була Київська Русь і, котра витворила з племен „нову історичну” народність („руську”) та – наступницею, знову „спільноруською” державою, – вже „триєдиного руського народу” у складі росіян, українців і білорусів⁶⁷ – Російською імперією.

Сучасні російські дослідники слушно констатують, що вперше

піддав критиці односторонні концепції „великоросійських” істориків, так і М. Грушевського саме О. Пресняков⁶⁸. У своїй вступній лекції до університетського курсу 1907 – 1908 рр. (перша редакція)⁶⁹, що була прочитана на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету 17 вересня 1907 р. мала назву „Місце «Київського періоду» в загальній системі «руської історії»”, він вказує наступне: російська історіографія не враховує, що давньоруський період рівною мірою належить історії України та Білорусії. Також односторонню йому уявлялася й думка М. Грушевського про Київську Русь як утілює лише української народності. В неопублікованій вступній статті до курсу лекцій О. Преснякова, що готувалася до видання⁷⁰, визначний радянський медієвіст М. Тихомиров слушно вказував, що О. Пресняков підмінив „внутрішнє співпадіння поглядів” російської і української історіографій „з трактування питання про утворення Київської держави та її історичної ролі”⁷¹.

У вступній лекції курсу 1907/1908 р. О. Пресняков наполягав на тому, щоби „київський період розглядати як пролог не південноруської, а загальноросійської історії, яка в наступну епоху розпадається на два самостійних, рівносильних і паралельних відділи: історію Західної Русі та історію Русі північно-східної”⁷². Також і в лекціях під назвою „Історія Північно-Східної Русі”, що готувалися до видання як третій том „Лекцій з руської історії”, але до цього часу залишаються не опублікованими⁷³, дослідник показує неспроможність різкої антитези історичного розвитку Київської і Північно-Східної Русі⁷⁴. На відміну від традиційної російської історіографії, в другому томі даного лекційного курсу вчений вводить на рівноправних засадах розгляд історичного минулого українського й білоруського народів. Тому він детально досліджує в своєму курсі політичну історію Галицько-Волинського і західноруських князівств у XII – XIV ст., утворення і розвиток Великого князівства Литовського до другої половини XVI ст.⁷⁵.

У вступній лекції першої редакції, вміщеній в першому томі „Лекцій з руської історії” О. Пресняков робить спробу теоретично визначити поняття „народність”. Він виходив з розуміння „єдності руської народності”, тому в роботі дослідник звертається до розкриття ознаки єдності⁷⁶. Зазначену єдність О. Пресняков ґрунтує на таких ознаках, як культурно-психологічні риси, територія і державна організація⁷⁷. Він різко виступає проти уявлення про „чистоту раси”, як основи визначення народності. За його словами, „основні антропологічні ознаки... так перемішані в середовищі будь-якого із сучасних європейських народів, що установити спільний, хоча б у найбільш загальних рисах, антропологічний тип для кожного з них зовсім неможливо”⁷⁸. За О. Пресняковим, не може бути етновизначальною ознакою і мова, оскільки мовні відмінності

в рамках даної народності іноді перевершують такі ж відмінності в різних народів; хоча вчений обмовляється, що „мова – досить важлива умова, але не обов’язкова... або не основна... умова вироблення народності в культурно-історичному процесі”⁷⁹. Таку головну етновизначальну ознаку, як національну самосвідомість або „національну волю”, вчений відносить тільки до нації.

Вчений також намагається аргументовано довести, що абсолютно вірного визначення поняття народу, народності, нації неможливо вивести. Зокрема О. Пресняков зауважує: „Часто позначається в нашій справі первородний гріх історичної науки – відсутність чіткого й критично встановленого змісту щодо загальних понять, якими оперує історик. Так і тут: у вживанні термінів народність, народ, нація ми постійно зустрічаємося з коливаннями їх значення, що свідчить про неусталеність цілого ряду понять”. На його думку, ці ключові поняття принципово по суті взагалі не піддаються визначенню, а натомість історик пропонує розглядати їх як поступові перехідні ланки еволюційного ряду складного історичного розвитку: „Воно (поняття), як і багато історичних понять, розгортаються при аналізі в еволюційний ряд – від расового інстинкту через суб’єктивну народність до політично свідомої нації”. Також і відносно першозначимості факторів, які беруть участь у створенні народності, О. Пресняков не дає категоричних теоретичних відповідей, а підкреслює лиш: „Який із багатьох факторів створення народності являється основним, це вирішується ходом історії тієї соціальної групи, яка поступово виробляється в народність”. Вчений визначає народність як „складне і живе явище”, котре виникає, розвивається, будується протягом всього історичного життя народу безперервно, „без кінця, або гине з кінцем історичного життя даної країни”; етнічне ж підґрунтя народності не однорідне⁸⁰. У визначенні суті терміну „народність” О. Пресняков усе ж таки засадничим вважав культурно-психологічний чинник, що він його пов’язував з проявом діяльності певних історичних особистостей. Такий психологічно-теоретичний підхід був наслідком, як стверджує дослідник наукової творчості О. Преснякова В. Брачов, притаманної вченому захопленості щодо психологічних пояснень мотивів дій тих чи інших історичних особистостей⁸¹. М. Свердлов вважає, що теоретичний підхід О. Преснякова щодо визначення поняття народності, пов’язаний з психологією, ґрунтується на методології позитивізму⁸².

Розглядаючи сучасність як частину історичного процесу, О. Пресняков робить висновок, що теоретичне вирішення спірного питання про єдність „руського народу” і „руської” історії „з минулого переноситься скоріше в сьогодення і майбутнє”. В історичній дійсності

„минуле до XI – XII ст. включно і пізніший час – XVII – XIX ст. – так тісно належать однаково до історії обох гілок руського народу або обох народностей руських – великоруської і української, що без шкоди для повноти і правильності наукового вивчення, без зради історичній правді розривати вивчення їх доль не можна”. Навіть у XIV – XVI ст., коли „обидві половини руського слов’янства різко розійшлися в своїх політичних і культурно-історичних шляхах”, усвідомлення національної спільності підтримувалося пожвавленими зносинами між ними⁸³.

У вступній лекції до лекційного курсу другої редакції (1915 – 1916 рр.) О. Пресняков виразно підкреслює спільність культурної спадщини давньоруської держави для східнослов’янських народів: „Традиції Київської Русі в політичному і суспільному життю, в писемності і мистецтві, у народному побуті та праві були тим культурно-історичним фондом, з якого виросло історичне життя і Північної, і Південно-Західної, і Західної, литовської, Русі, видозмінене й ускладнене низкою нових і різнорідних елементів”⁸⁴.

Радянський дослідник російської історичної думки О. Шапіро відмічає, що, „не будучи ураженим шовіністичними настроями”, О. Пресняков „зумів близько підійти до правильного розуміння місця Київської Русі в історії російського й українського народів”⁸⁵, тобто „правильного” з точки зору радянської історіографії. Аналогічне твердження зроблено М. Свердловим⁸⁶ та В. Брачовим⁸⁷. Однак М. Тихомиров вважав, що з питання відносно місця Київської Русі в історії народів СРСР у О. Преснякова відчувається, деякою мірою, „великодержавний пошук”. М. Тихомиров має на увазі те, що вчений не враховує роль інших народів (хозар, печенігів, половців тощо) в історії Київської Русі⁸⁸. Важливим для історіографії є спостереження Ю. Готьє про те, що „... курс Преснякова є останнім по часу узагальненням концепції ранньої руської історії, що склалася в буржуазній історичній науці в дожовтневу добу”⁸⁹.

В лекціях редакції 1915/1916 рр. О. Пресняков багато уваги приділяє питанням етногенезу східного слов’янства. Етногенетичні погляди вченого спираються на мовознавчі дослідження О. Шахматова та праці деяких російських археологів, зокрема О. Спицина. Від „праруської єдності” антського періоду східні слов’яни переходять до розселення на теренах Східної Європи, що має своїм наслідком розпад минулої племінної єдності, а, отже, і єдиної „праруської мови”. Однак О. Пресняков вважає, що групування О. Шахматовим нареч давньоруської мови на „південноруське, східноруське і північноруське не співпадає з пізнішими особливостями малоруської, білоруської та великоруської мов”. Також і поділ на три групи східнослов’янських племен згідно з археологічним матеріалом, зроблений О. Спициним, О. Пресняков вважає

дискусійним. Він відкидає, скажімо, уявлення О. Спицина про літописні племена як „етнографічні одиниці” в розумінні „кровної єдності” окремих племен, на відміну від інших. За О. Пресняковим, не дивлячись на існування племінного поділу та діалектичних відмін окремих частин східного слов’янства, вони перед розселенням, ще навряд чи дуже далеко виокремилися з „праруської єдності”. В усякому разі, на думку вченого, „ніщо не дає нам підстави стверджувати що ці давніші риси племінної диференціації співпадали не те що з пізнішими відмінами” майбутніх східнослов’янських народностей, але, навіть, і „з тими, що склалися в добу розселення та в Київський період”⁹⁰. У цьому аспекті О. Пресняков долучається до спостережень С. Середоніна, який в своїх працях аргументовано доказував, що літописні племена носять не „етнографічні”, а „топографічні” назви. Отже, згідно з висновком О. Преснякова, східнослов’янські племена, перераховані в літопису, є „продуктом групування населення по певних місцевостях”. Зрозуміло, що таке групування, врешті мало привести „до посилення тих чи інших етнографічних і культурних, а в майбутньому і мовних (діалектичних) відмінностей”, але подальша доля східного слов’янства була визначена поглинанням осібною племінною побутом, що зароджувався, „новими культурними і політичними впливами”, які не дали змогу цим відмінностям стати усталеними⁹¹.

В своїх умовиводах щодо оцінки наслідків розселення східних слов’ян, О. Пресняков у цілому солідаризується з О. Шахматовим. Першим наслідком цього процесу було те, що попередня єдність „племінного життя східного слов’янства”, як і „мовна єдність” розпалися: „руські племена так далеко розійшлися одне від одного, що не може бути мови про єдине спільне життя руської мови в IX – X ст.”. На зміну мовній єдності явився розвиток місцевих відмінностей, що далі все наростали. Проте, й це слід наголосити, і О. Шахматов, і, вслід за ним О. Пресняков, й на далі продовжують свої узагальнюючі міркування в напрямку визнання „спільноруськості” Київської держави, бо тоді „створилися такі умови, що об’єднали ці племена в єдиному спільному державному і культурному життю”⁹².

В лекціях другої редакції О. Пресняков також торкається провідної в контексті нашого дослідження проблеми щодо етнічного утворення східного слов’янства в давньоруську добу. Окрім названих у вступній лекції першої редакції факторів, котрі вирізняють народність, О. Пресняков тут ще додатково наводить такі чинники, як – мобілізаційний момент, що створюється внаслідок зовнішньої небезпеки; церковна єдність; економічна спільність. Про значення першого з них вчений висловлюється наступним чином: „Тиск зовнішньої небезпеки – могутній

фактор, що кує національне та державне об'єднання”⁹³. З приводу того, що християнська релігія виконувала об'єднуючу роль в етногенезі, О. Пресняков наводить цитату з праці О. Шахматова, в якій мова йде про те, що поширення християнства „відіграло надзвичайну роль у справі об'єднання руських племен, у створенні єдиної для всього руського народу південноруської культури”⁹⁴. Про економічну спільність, яка мала місце в Київській Русі, історик пише в одній з своїх неопублікованих лекцій, що її архівні працівники датують приблизно 1912 р.⁹⁵

Сучасний російський науковець С. Чирков вважає: О. Пресняков наблизився до уявлення, яке нагадує пізніший концепт „давньоруська народність”, підкреслюючи одночасно відмінність цієї спільноти від тих, що розвинулися в пізніший час⁹⁶. Зокрема у вступній лекції другої редакції, О. Пресняков зазначає наступне: „Київська Русь вперше виробила з етнографічного матеріалу східнослов'янських племен **історичну народність** (виділено – *Н.Ю.*)”⁹⁷. Ця східнослов'янська основа „руської народності” була „надто міцна і визначена в Київській Русі, щоби не визначити навіки долю і характер всього східноєвропейського історичного життя”⁹⁸. В своїй вступній лекції навчального курсу 1907 – 1908 рр. О. Пресняков наголошує, що „виділення східнослов'янських племен з загальної маси племен слов'янських, початок їх культурно-історичної індивідуалізації і поступового об'єднання в **нову народність** (виділено – *Н.Ю.*) і складає перше питання курсу давньоруської історії”⁹⁹. Однак слід підкреслити ось що: на відміну від більшості радянських вчених – фундаторів концепції „давньоруської народності”, О. Пресняков дотримувався думки, що всі три східнослов'янські народи протягом всієї своєї історії становлять „єдиний руський народ”. Так, у вступній лекції другої редакції він, оцінюючи роль давньоруської держави в історії східного слов'янства, вказує, що „в загальному поступі руської історії Київська Русь має величезне значення як період вироблення всіх основ пізнішого національного життя, як би далеко не відрізнявся пізніше подальший розвиток цих основ по розподілу населення Київської Русі на нові культурно-історичні типи: малоросів, білоросів, великоросів”¹⁰⁰.

У неопублікованих статтях, нарисах, вузівських лекціях впродовж двадцятих років О. Пресняков продовжує висловлюватися відносно Київської Русі подібним чином, як і в працях дореволюційного періоду¹⁰¹. Так, у праці „Утворення Всеросійської держави”, що зберігається в науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі, вчений розвиває свої погляди на місце Київської Русі в історії східнослов'янських народів. Він пише, що Київський період руського життя створив спільну літературну мову, „визначив низку загальноруських рис у побуті і в соціальних навичках, в культурній і

загальноісторичній традиції, народній творчості, і в книжній просвіті, в основних формах політичного і соціального ладу”. „Київський вплив”, на думку О. Преснякова, об’єднав історичні долі східного слов’янства і „глибоко запліднив його суспільний побут елементами політичної і правової культури”. Проте цей вплив не зумів перебороти кардинально місцевої особистості окремих областей, що склалися в умовах широкого розселення східного слов’янства; не зумів звести „племінне різноманіття до міцної і стійкої, тобто, національної єдності” та, навіть, „втїлитися в яку-небудь конкретно-визначену форму політичного об’єднання”. Децентралізація, що наступила в удільну добу, призвела „до повного розпаду єдиної орієнтації руського політичного і суспільного життя”. Окремі частини „русської землі” зажили своїм місцевим розрізненим життям. Проте, вчений акцентує увагу на тому, що „плідний київський посів викликав культурне піднесення” місцевих областей. Утім, Києву не довелося стати навіки центром східнослов’янського життя. Таким центром, підсумовує О. Пресняков, стала Москва ¹⁰². Отже, як видно з цієї тези та і з самої назви праці, Москва стала, врешті, центром „спільноруської” або „всеруської” держави.

На одну з статей О. Преснякова ¹⁰³, поміщених в другій половині 1920-х рр. в одному з випусків „Яфетичного збірника” (хоча була виголошена як доповідь ще у квітні 1925 р. в стінах Академії історії матеріальної культури), звернув увагу український дослідник давньоруської доби В. Пархоменко, який стояв на позиціях окремішності українського історичного процесу, але мав оригінальні погляди на проблему етногенезу східних слов’ян. Він у рецензії, надрукованій 1928 р. в академічному журналі „Україна”, звертає увагу читача на те, що О. Пресняков відкидає тези про етнічну різність „літописних” східнослов’янських племен; а також вказує, що російський історик не згоден з поглядом М. Грушевського на походження українського народу ¹⁰⁴. Отже, окрім В. Данилевича, ще один український історик дав зрозуміти: О. Пресняков не є прихильником історичної схеми М. Грушевського. Справді, в рецензованій В. Пархоменком статті, О. Пресняков піддає критиці уявлення про „літописні” племена як осібні одне від одного певні етнічні одиниці, навіть як „певні культурно-історичні типи”. Полемізуючи з М. Грушевським, вчений вказує, що „ми з великою легкістю переносимо на ці «доісторичні племена» звичні нам уявлення про взаємодію національних груп і культур нового часу”. Згідно з таким „антиісторичним мисленням”, явище етногенезу відбувається в добу „праісторичного життя людства”, десь „на межі між тваринним і людським життям”, у той час, коли етногенез становить „безперервне і безкінечне підґрунтя історії культури, живе підґрунтя історичного процесу в цілому”.

Історію культури О. Пресняков, таким чином, розуміє як „єдиний у всьому своєму розмаїтті споконвічний процес схрещення і взаємодії етногенетичних і культурних явищ та елементів”¹⁰⁵. Не важко помітити подібність цих думок вченого з міркуваннями на етногенетичну тематику, які мали місце в його вступній лекції 17 вересня 1907 р. та першій і другій лекціях 1915/1916 учбового року. Очевидно, приєднання в цьому аспекті до плотогенетичної теорії М. Марра було в історика досить органічним.

У 1920-ті рр. О. Пресняков також продовжує обстоювати ідею існування давньої спільноруської народності в контексті ідеології “триєдиного-руського народу”¹⁰⁶. Скажімо, в праці „Історія Давньої Русі”, даючи характеристику етногенезу східних слов’ян, О. Пресняков відмічає, що східне слов’янство “в своєму розселенні ... само складалося в певну етнографічну одиницю – руську народність – складну за складом і диференційовану по областях, як малороси-українці, білоруси і великоруси”¹⁰⁷. А в „Нарисах з історії Московської держави” зазначається дещо інакше: вказаний вище процес диференціації відбувається вже в іншу історичну добу – епоху, що постала вслід за падінням Києва і „створила значні відмінності в політичних і культурно-історичних умовах окремих гілок Східного слов’янства і призвела до утворення трьох руських народностей – великоруської, білоруської і української”¹⁰⁸. Кристалізація цих „трьох значних культурно-історичних типів”, як уточнює О. Пресняков, пов’язана з утворенням нових політичних організацій – Московської та Литовської держав¹⁰⁹. Отже, хоча і наявні три народності або „культурно-історичні типи”, але ж всі вони – руські.

В праці „Нариси з історії культури Київської Русі”, вчений пише, що Київська Русь – це перший етап „у творчому безперервному житті Східної Європи”¹¹⁰, коли східне слов’янство „стало Русю – певною національністю, в розумінні особливої організованої політичної одиниці, яка виросла на своєму племінному, етнографічному корені”¹¹¹. У цитованій вище праці „Історія Давньої Русі” О. Пресняков також зазначає, що „етногенічний та культурно-історичний процес розвитку руської народності розгортався на складному ґрунті великого минулого Східноєвропейської рівнини „доісторичної” з точки зору „руської історії”¹¹². Слідуючи за теорією М. Марра, О. Пресняков приділяє увагу дослов’янському населенню цієї рівнини „доісторичних” часів та висвітлює значення різних народів та племен, які населяли Східну Європу в „історичний час” і разом із східними слов’янами творили її історію¹¹³. Майбутній рецензент „Лекцій з руської історії” М. Тихомиров з приводу вище процитованого вже не зміг би сказати, що у О. Преснякова відчутний „великодержавний полиск”. Хоча О. Пресняков у цій праці все

ж констатує той безперечний факт, що „перетворення Східноєвропейської рівнини в „Київську Русь” можна назвати головним історичним діянням руської народності”. До цього результату призвів „сам виступ східного слов’янства на історичну сцену”¹¹⁴.

Займаючись науково-організаційною та викладацькою діяльністю у 1920-і рр., О. Пресняков вплинув на формування радянської історичної науки. Як вважає М. Свердлов, науково-організаційна діяльність О. Преснякова знаходилася на передовому напрямку будівництва цієї науки. Він сприяв створенню видатних за складом наукових колективів і розробці ними актуальних проблем, що найбільш повно було реалізовано в 1930-ті рр.¹¹⁵. Для прикладу, О. Пресняков, згідно з твердженням М. Свердлова, – „один з перших російських вчених, хто комплексно використовував матеріали письмових, археологічних та лінгвістичних джерел при вивченні історії Давньої Русі”¹¹⁶. Якраз ці наукові методи стали основними в радянській історичній науці вже починаючи з 1930-х рр., особливо в працях таких дослідників, як Б. Греков, Б. Рибаків, А. Арциховський, П. Третьяков, В. Равдонікас, М. Воронін, В. Мавродін та ін.

У наш час петербурзький науковець А. Дворниченко, говорячи про соціокультурне оточення молодого В. Мавродіна на середину 1920-х рр., особливо виділяє О. Преснякова, вказуючи, що він був „останнім з могикан”¹¹⁷. Тут мається на увазі те, що О. Пресняков залишався останнім представником дореволюційної петербурзької школи. Не менш цінним є свідчення сучасників самого О. Преснякова. Приміром, С. Чернов, працюючи ще в Саратовському ІНО, ділився з С. Платоновим про особливості наукового життя в навчальній установі (колишньому університеті). В одному з численних листів він констатував, що в процесі однієї дискусії, які були звичними для факультету та місцевого історико-філологічного товариства, члени останнього прийшли до безапеляційного висновку: найкращими фахівцями по Київському часу можна вважати М. Приселкова і О. Преснякова¹¹⁸.

Важливим, на нашу думку, моментом у науковій діяльності О. Преснякова була його участь у складі делегації істориків СРСР на VI Міжнародному конгресі істориків, який відбувся літом 1928 р. в м. Осло¹¹⁹. Справа в тому, що на цьому науковому форумі на перше місце в програмі було висунуто націогенетичні питання і, як свідчить М. Кордуба, „цілий ряд учених та істориків зайнявся вивченням ролі, яку національність відіграла у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-то в старинних, середньовічних та новітніх часах”¹²⁰. О. Пресняков же, як показує аналіз його наукової творчості, приділяв етногенетичним питанням вагоме місце.

Один з вчених, які зробили внесок у формування радянської схеми історії України в контексті історії народів СРСР, – М. Рубінштейн в своїх побудовах стосовно Київської Русі, певною мірою, опирався на положення О. Преснякова¹²¹. Зазначимо, що у М. Рубінштейна в другій половині 1920-х рр. були жваві наукові стосунки і дружні особистісні взаємини з О. Пресняковим¹²². М. Рубінштейн вже у другій половині 1930-х рр. став одним з тих офіційних істориків, хто підтримував ініціативу опального учня О. Преснякова Б. Романова¹²³ стосовно опублікування лекційного курсу вчителя й став редактором цього видання¹²⁴. В 1938 р. побачив світ перший том – „Київська Русь”; 1939 р. – другий том – „Західна Русь і Литовсько-Руська держава”; а вже в 1941 р. був підготовлений до друку третій том, що так і не вийшов. І навіть деякі з використаних у цій студії творчих матеріалів О. Преснякова та неопублікована вступна стаття М. Тихомирова зберігаються в особовому фонді М. Рубінштейна, що є яскравим свідченням роботи московського історика над виданням наукового доробку свого наставника. Вважаємо, що така дефініція з приводу ролі О. Преснякова в кристалізації наукових поглядів радянського історіографа є обґрунтованою.

Історики радянського часу вже в кінці 1930 – на початку 1940-х рр. виділяють О. Преснякова серед інших „буржуазних істориків”. Вони характеризують його як „тонкого дослідника”, розумного і „обережного історика”¹²⁵. Один із фундаторів концепції „давньоруської народності” В. Мавродін, який навчався в Ленінградському університеті, коли ще з його кафедр викладав О. Пресняков¹²⁶, вказує, що той „добре відомий ретельністю свого дослідження та скрупульозністю аналізу й обережністю висновків”¹²⁷. Подібні думки висловлювали й інші історики¹²⁸. Так, під час наради істориків 15 січня 1940 р. в Ленінградському відділенні Інституту історії АН СРСР один із її учасників констатував, що О. Пресняков у своїх працях зробив „тонкий аналіз¹²⁹ Київської Русі” та „намалював цілу картину життя Східної Європи”¹³⁰. Декількома роками раніше М. Тихомиров (очевидно, перший серед радянських істориків) зробив акцент на безперечному вмінні О. Преснякова володіти „тонким аналізом”. Також московський історик відмітив, що „особливо чільне місце займає Пресняков в області вивчення Київської Русі, куди він вніс багато нового і цінного”¹³¹.

Якщо відкинути ідею „триєдності” руського народу, то положення О. Преснякова про Київську Русь як „пролог ... спільноруської історії”¹³², а також висвітлення ним подальшої окремишньої історії східнослов'янських народів, найбільше відповідали радянській історичній концепції. Підтвердження нашій думці¹³³ знаходимо в доповідній записці одного з офіційних радянських історіографів С. Покровського на ім'я

секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова. Тут, зокрема, наголошується, що саме вказані думки О. Преснякова про Київську Русь і розвинув академік Б. Греков¹³⁴. Хоча сам Б. Греков в 1947 р. під час лекції в Академії суспільних наук піддав критиці О. Преснякова за те, що той, ніби-то, подібно до М. Грушевського, розглядав Київську та Московську Русь як два паралельних історичних процеси двох різних народів¹³⁵. Нагадаємо, що подібної думки про погляди О. Преснякова продовжував триматися і В. Пічета не тільки в 1922 р., але й в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр.¹³⁶ Щоправда, В. Пічета, порівняно з Б. Грековим, свої висловлювання робить у більш категоричній формі. Окрім критики в тій же лекції з боку Б. Грекова припускається, що, можливо, О. Пресняков би і відмовився від своїх міркувань, „однак, все-таки, це було ще старе покоління вчених, яке деколи уважно відносилось до марксизму, я би сказав, що Пресняков дуже уважно ... звичайно, кадетська програма виключала марксизм”¹³⁷.

У Б. Грекова в опублікованих працях вперше в радянській історіографії виразно пролунала також ідея давньоруської народності. Нагадаємо, що в 1938 р. вийшов I-й том „Лекцій ...” О. Преснякова, де викладені теоретичні підвалини для майбутньої концепції про давньоруську народність. Не виключено, що вони і стали відправним моментом для генезису концепції. Однак варто ще раз наголосити, що у розумінні О. Преснякова „руська народність” Київської Русі була проміжним етапом етнічної історії „триєдиного руського народу”; першою, так би мовити, „повноцінною” в етноісторичному розумінні „спільноруською народністю”.

Отже, О. Пресняков, як видно з аналізу динаміки його поглядів, ніколи не поділяв концепції М. Грушевського стосовно вирішення українським вченим питань киево-руської спадщини та етногенезу східних слов'ян¹³⁸.

¹ Див.: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребро... Збірник праць на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259 – 262.

² Грушевський М. С. Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славянознавченню. – СПб., 1904. – Вып. I. – С. 291 – 304.

³ Див.: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 259 – 268; Його ж. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця, 2005. – С. 72 – 94.

Зауважимо, що текст даної розвідки був готовий станом на квітень 2004 р.; тоді ж матеріал був переданий одному з редакторів „Ruthenica” для публікації в третьому томі цього збірника. Вже в травні 2005 р. планувалося, що студія буде оприлюднена в п'ятому випуску іншого збірника наукових статей – „Україна в Центрально-Східній Європі”, однак і цьому не судилося здійснитись. Враховуючи досить великий обсяг матеріалу, публікація рецензії київського історика В. Ю. Данилевича на одну з праць російського колеги із вступною статтею зроблена окремо (див. нижче). Лише на сторінках названої авторської монографії вдалося втілити первісний задум та подати в комплексі: статтю про певні аспекти творчості О. Є. Преснякова й водночас критичний нарис київського професора.

⁴ *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 5. Пор.: Його ж. Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле”? // Вісник НАН України. – 1999. – № 7. – С. 59.

⁵ *Залізник Л.* Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. Доповіді та повідомл. – К., 2000. – С. 128.

⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГА СПИ). – Ф. 606. – Оп. 1. – Ед. хр. 713. Академия общественных наук при ЦК КПСС. Стенограммы лекций кафедр истории ССР и советского общества на темы: «источниковедение СССР эпохи империализма», «Источниковедение Отечественной войны 1812 г.», «Историография Киевской Руси» и «Советская историография в период революции 1905 – 1907 годов». 27 апреля 1947 г. – 4 апреля 1964 г. На 172 лл. – Л. 108.

⁷ *Новицький В.* Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна. – Кн. 40. – 1930. – Березень - квітень. – С. 59.

⁸ Там само. – С. 64.

⁹ *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи ? // Український історик. – №. 2-4 (75-80). Рік XX. – 1983. – С. 125; Статтю Д. Дорошенка було написано приблизно в 1933 р.

¹⁰ Там само. – С. 125.

¹¹ *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 7-8; Його ж. Українська історична наука під советами. – Мюнхен, 1957. – С. 13.

¹² *Крупницький Б.* Українська історична наука під советами. – С. 13.

¹³ *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 9.

¹⁴ *Мірчук І.* Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – С. 52.

¹⁵ Там само. – С. 52.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964. – С. 28.

¹⁷ Там само. – С. 27.

¹⁸ Див., зокрема: [Рец.]: В. В. Мавродин. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации / „Советская этнография”. 1947. А. Н., стор. 84-103 // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – Париж. – 1949. – Ч. 1. – С. 63; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964. – С. 14; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 6; Ждан М. Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – № 1-2 (53-54). Рік XIV. – С. 38; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 93 – 95 (Перевид. 1987 р.) тощо.

¹⁹ Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – С. 196.

²⁰ Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – М., 1941. – С. 507.

²¹ Там же. – С. 507.

²² Висловимо припущення, що витоки зазначеного ставлення В. Пічети до творчості О. Преснякова можуть критися в специфічному протиставленні московської та петербурзької історичних шкіл. А саме до московської школи й належав В. Пічета (1878 – 1947 рр.), чий науковий інтерес й погляди кристалізувалися під безпосереднім впливом та наставництвом В. Ключевського (1841 – 1911 рр.).

²³ Див.: Архив Российской Академии наук (далі – А РАН). – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция. (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. На 32 лл. – Л. 5.

²⁴ Пичета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М. - Пг., 1923. – С. 162.

²⁵ Див.: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 26. Гуслистий К. Г. До питання про походження українського народу. Машинопис з правками автора. На 87 арк. – Арк. 11;

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 848. Стаття о Грушевском. На 28 арк. – Арк. 3-4. У цій справі збережено лише уривки статей різних авторів. Але з текстологічного порівняння з працями К. Гуслистого випливає, що першим уривком вміщено саме фрагмент з доробку останнього. Аналогічну текстову репризу оцінки О. Преснякова К. Гуслистим було зроблено і під час завершальної березневої наради істориків при ЦК КП(б)У першого циклу таких спільних зустрічей істориків з ідеологічними керівними працівниками – 31 березня 1945 р. Див.: Там само. – Од. зб. 385. Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10 марта 1945 г. На 258 арк. – Арк. 164 – 165.

²⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 4.

- 27 Там же. – С. 10.
- 28 *Свердлов М. Б.* Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 580.
- 29 *Черепнин Л. В.* Об исторических взглядах А. Е. Преснякова // Исторические записки. – Т. 33. – М., 1950. – С. 216.
- 30 Див. передмову М. Рубінштейна до I-го тому „Лекцій по русской истории”: Рубинштейн Н. От редакции // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – С. V.
- 31 *Пресняков А. Е.* Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великоорусского государства” // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. 30. – Пг., 1920. – С. 7.
- 32 *Валк С. Н.* Историческая наука в Ленинградском университете за 125 лет // Труды юбилейной науч. сессии ЛГУ. Секция истор. наук. – Л., 1948. – С. 56 – 58.
- 33 *Пресняков А. Е.* Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование великорусского государства”. – С. 6 – 7.
- 34 Див.: Там же. – С. 3 – 10.
- 35 Там же. – С. 4.
- 36 Там же. – С. 4; В даному випадку О. Пресняков цитує Б. Сиромятникова.
- 37 Там же. – С. 6.
- 38 Див. *Рубинштейн Н. Л.* Русская историография. – С. 506.
- 39 *Пресняков А. Е.* Речь перед защитой. – С. 3.
- 40 *Свердлов М. Б.* А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – С. 548.
- 41 *Шаханов А. Н.* Русская историческая наука второй половины XIX – начала XX века: Московский и Петербургский университеты. – М., 2003. – С. 330.
- 42 *Пресняков А. Е.* Образование великорусского государства. Очерки по истории XII – XV столетий. – Пг., 1918. – С. 1 – 2.
- 43 Див.: *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. I. – С. 4 – 10.
- 44 *Пресняков А. Е.* Образование великорусского государства. – С. 1.
- 45 *Чирков С. В.* Пресняков Александр Евгеньевич (1870 – 1929) // Историки России. Биографии / Составитель, отв. ред. А. А. Чернобаев. – М., 2001. – С. 488 – 489.
- 46 Там же. – С. 488.
- 47 Там же. – С. 488.
- 48 Див. весь контекст історіографічного вступу до монографії: *Пресняков А. Е.* Образование великорусского государства. – С. 1 – 26.
- 49 Там же. – С. 4 – 5.
- 50 Там же. – С. 7 – 8.
- 51 Там же. – С. 8.
- 52 В такому спрямуванні оцінює погляди О. Преснякова з даного аспекту й

відомий радянський історик Л. Черепнін: Черепнин Л. В. Об исторических взглядах А. Е. Преснякова – С. 220.

⁵³ Пресняковъ А. Украинский вопросъ // Русская воля. Вечерний вып. – 1917. – 31 мая. – С. 2.

⁵⁴ Пресняков А. Е. Украина // Вестник культуры и политики. – Пг., 1918. – № 9. – С. 6.

⁵⁵ Там же. – С. 6

⁵⁶ Там же. – С. 10.

⁵⁷ Там же. – С. 11.

⁵⁸ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. – С. 545.

⁵⁹ Там же. – С. 528 – 529.

⁶⁰ Всього вийшло 5 чисел у 4-х книжках – 3 числа за 1918 р. та здвоєне число за 1919 р. Див.: Білокінь С. Від редактора // Наше минуле. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 3; Його ж. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 – 1941) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.. – В 2 тт. – Т. 2. – Київ – Львів, 2004. – С. 563.

Зміст всіх чисел журналу див.: Каталог антикварної книжки / Упор. М. І. Сагарда. – К., 1932. – С. 21 – 25.

⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле”. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий, Пг., 1918 г.] – Арк. 1-2.

⁶² Там само. – Арк. 3-4.

⁶³ Там само. – Арк. 21.

⁶⁴ Докладніше рецензію В. Данилевича див.: Юсова Наталія. Рецензія В. Данилевича на монографію О. Преснякова „Утворення Великоруської держави” (1918 р.) // Український історичний збірник-2005 (вип. 8). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2005. – С. 392 – 410, а також: Її ж. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 458 – 479.

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Од. зб. 89. Данилевич В[асиль Юхимович]. Конспект лекцій по історії Московщини. 1927 р. На 19 арк. – Арк. 3.

⁶⁶ Згодом, що офіційному лідеру історичної науки, яким на той час був М. Грушевський, потрібно було для легітимізації власної схеми вдаватися до її підкріплення думкою знаних авторитетів.

⁶⁷ На жаль, в енциклопедичній статті не з вини автора, а редактора вкралася прикра помилка, що дозволяє досить прямолінійно трактувати погляди О. Преснякова; а слова „триєдиноруського народу” можуть видатися такими, які належать самому російському історичному. Див.: Юсова Н. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В. – К., 2004. – С. 276.

⁶⁸ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 7; Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков / Портреты историков: Время и

судьбы. – В 2 т. – Том I. Отечественная история. – Москва - Иерусалим, 2000. – С. 140; Шаханов А. Н. Русская историческая наука второй половины XIX – начала XX века: Московский и Петербургский университеты. – С. 336.

⁶⁹ У другу редакцію курсу 1915-1916 рр. вона не увійшла. Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 1, прим. 1.

⁷⁰ Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки (далі – НИОР РГБ). – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. Тихомиров М. Н. Статья об исторических исследованиях А. Е. Преснякова. Машинопись. На 43 лл.

З контексту цього дослідження М. Тихомирова випливає, що воно готувалося в як вступна стаття до пресняковського курсу лекцій. Так, при наявності інших покликів впродовж усього тексту, на „Лекції...” не зроблено жодного. Отже, вони просто іще не вийшли. На першому ж аркуші вчений обгрунтовує доцільність і виправданість перевидання пресняковського курсу. На 30-му ж аркуші М. Тихомировим подається власна періодизація історії Київської Русі, яка, на думку московського історика, „допоможе читачеві засвоїти факти, викладені в лекціях О. Є. Преснякова (31 арк.). З огляду на щойно наведену фразу, не доводиться вважати це дослідження М. Тихомирова і внутрішньою рецензією на редакційну верстку пресняковського курсу. Назва доробку М. Тихомирова зроблена вже архівними працівниками. Сам же текст вченого не має найменування, а на всіх сторінках мова йде тільки про аналіз „Лекцій...”.

⁷¹ Там же. – Л. 38-39.

⁷² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. I. – С. 10.

⁷³ Научный архив Санкт-Петербургского филиала Института истории Российской Академии наук (далі – НА СПб ИИ РАН). – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. I. Не опубликованная. На 259 лл.; Там же. – Ед. хр. 7. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. II. Выписки и библиография к курсу. На 345 лл.

⁷⁴ Див., напр.: Там же. – Ед. хр. 7. – Л. 9-9(об), 9(об)-14 тощо. Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков. – С. 146.

⁷⁵ Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков. – С. 144.

⁷⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. I. – С. 6.

⁷⁷ Там же. – С. 7-9.

⁷⁸ Там же. – С. 6.

⁷⁹ Там же. – С. 6 – 7.

⁸⁰ Там же. – С. 5, 8 – 11.

⁸¹ С. В. Брачёв. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). – Санкт-Петербург, 2002. – С. 34.

⁸² Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. – С. 578.

⁸³ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. I. – С. 9 – 10.

- 84 Лекции по русской истории. Киевская Русь. – С. 256 – 258.
- 85 *Шапиро А. Л.* Русская историография в период империализма. – Л., 1962. – С. 91.
- 86 *Свердлов М. Б.* Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. – С. 578.
- 87 *С. В. Брачёв.* Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). – С. 35.
- 88 НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. – Л. 38.
- 89 *Готье Ю.* Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. Киевская Русь. М., Соцэкгиз, 1938. V. + 255 стр. // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 148.
- 90 Див.: *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. . – С. 273 – 275.
- 91 хсі Див.: Там же. – С. 275 – 278.
- 92 Там же. – С. 279 – 280.
- 93 Там же. – С. 337.
- 94 Там же. – С. 350.
- 95 НА СП-6 ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 3 – 3 (об).
- 96 *Чирков С. В.* Александр Евгеньевич Пресняков. – С. 141.
- 97 *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. I. – С. 12.
- 98 *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. 2. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939. – С. 53, 62.
- 99 *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. I. – С. 10 – 11.
- 100 Там же. – С. 12.
- 101 НА СП-6 ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. А. Пресняков. Курс русской истории. “Введение” и I-я глава “Киевское государство X – XII вв.” Неоконченная рукопись. Начата после 1925 г. На 57 л. – Л. 1, 2, 10-12, 14-16, 50-52 тощо; Там же. – Ед. хр. 26. А. Пресняков. Опыт синтеза протоисторических судеб Восточной Европы. Доклад в Академии Истории Материальной культуры. 16. IV. 1925 г. На 29 лл.; Там же. – Ед. хр. 25. А. Пресняков. К вопросу о западной границе России. Старая орфография. На 5 л. – Л. 1(об), 2; Там же. – Ед. хр. 21. А. Пресняков. Курс русской истории. Отдел I. “История древней Руси”. Старая орфография, неоконченная рукопись 1913 – 1914 гг. (переработанная в 1925 г. См.: Там же. – Ед. хр. 27). На 58 л. – Л. 1,7 – 9, 47 – 48 тощо; Там же. – Ед. хр. 20. А. Пресняков. Очерки по истории культуры Киевской Руси. Неоконченная рукопись. Старая орфография. Б/д. На 53 лл. – Л. 3, 7 – 9, 15, 24 тощо;
- Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. А. Е. Пресняков. История Древней Руси. Части: Введение, Восточно-Европейская равнина. На 118 л. – Л. 1, 2 – 3, 58, 60 тощо.; Там же. – Ед. хр. 2154. А. Е. Пресняков. Образование Всероссийского государства. Машинопись. На 105 лл. – Л. 6;
- НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 29. – Ед. хр. 3. [Пресняков А. Е.] Очерки по истории Московского государства (ГАИМК). 1920-е гг. На 139 лл. – Л. 1, 2;

Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории // Памяти В. Томсена. К годовщине со дня смерти / АН СССР. Очерки по истории знания. IV. – Л., 1928. – С. 35 – 50.

¹⁰² НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2154. – Л. 6.

¹⁰³ *Пресняков А. Е.* Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Яфетический сборник. Resneil Jarhetijne. – Вып. V. – Ленинград, 1927. – С. 1 – 20. Ця стаття також вміщена видавцями лекційного курсу О. Преснякова як додаток до I-го тому. Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. – С. 245 – 258.

¹⁰⁴ Див.: *Пархоменко В.* Яфетический сборник. Resneil Jarhetijne. V. Ленинград, 1927. Стор. 179 + XII. А. Е. Пресняков. Задача синтеза протоисторических судеб Восточной Европы (с. 1-20) // Украина. – 1928. – Ч. 2. – С. 165 – 166.

¹⁰⁵ *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. – Т. I. – С. 247.

¹⁰⁶ Див., напр.: НА СП-6 ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 2; Там же. – Ед. хр. 25. – Л. 1(об), 2; Там же. – Ед. хр. 21. – Л. 1-7; НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2, 58, 60.

¹⁰⁷ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2.

¹⁰⁸ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 29. – Ед. хр. 3. – Л. 2.

¹⁰⁹ Там же. – Л. 2 – 3.

¹¹⁰ НА СП-6 ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. А. Пресняков. Очерки по истории культуры Киевской Руси. – Л. 15

¹¹¹ Там же. – Л. 24.

¹¹² НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2 – 3.

¹¹³ Там же. – Л. 58 – 60.

¹¹⁴ Там же. – Л. 60.

¹¹⁵ *Свердлов М. Б.* А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. – С. 540.

Оскільки М. Свердлов, говорячи про таку важливу сторінку біографії О. Преснякова, як те, що його було обрано директором Ленінградського відділення Інституту історії (тобто, концептуальна розробка вченим історичної проблематики впродовж 1920-х рр. отримала офіційне визнання зі сторони радянської влади) не наводить джерельного посилання, то доцільно вказати: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ед. хр. 534. Личное дело Преснякова А. Е. Начато – май 1921 г. На 7 л. – Л. 7;

Отдел Рукописи Российской национальной библиотеки (ОР РНБ). – Ф. 585. – Оп. 1 – Ед. хр. 3945. Пресняков Александр Евгеньевич. Письма (23) и телеграммы (2) Сергею Федоровичу Платонову. Автограф, машинопись, рукопись. Чернила и карандаш с пометками С. Ф. Платонова. Приложение: письмо А. Д. Александрова к А. Е. Преснякову 7 декабря. Б. г. Жизнеописание и список трудов А. Е. Преснякова. 1904 – 1928 гг. На 43 л. С.-Петербург – Ковно. – Л. 41.

¹¹⁶ *Свердлов М. Б.* Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. – С. 578 – 579.

¹¹⁷ *Дворниченко А. Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни. – СПб., 2001. – С. 9.

¹¹⁸ ОР РНБ. – Ф. 585. – Оп. 1. – Ед. хр. 4540. Чернов Сергей Николаевич. Письма (23) Сергею Федоровичу Платонову. С карандашными пометками и приписками С. Ф. Платонова. 1915 – 1922 гг. Петроград, Саратов и др. На 44 лл. – Л. 16(об.).

¹¹⁹ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 554.

¹²⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди // Львівський науковий вістник. – 1931. – № 5. – С. 431.

¹²¹ Рубинштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса: Державне видавництво України, 1930. – С. 5

¹²² Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 96.

¹²³ Ще в 1934 р. Б. Романов звертався до директора ПМК з пропозицією про видання рукописної спадщини та перевидання основних творів О. Преснякова, брав на себе відповідальність по узгодженню всіх видавничих проблем та питань, пов'язаних із дотриманням авторських прав сина Євгенія та його матері. А 14 липня 1934 р. Б. Романов отримав офіційне доручення з боку дирекції ПМК та Соцекгізу (де працював на той час провідним співробітником М. Рубінштейн) про редагування рукописів О. Преснякова. Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 56. Дело об издании рукописей А. Е. Преснякова 1934 года. План сборников статей. На 29 л. – Л. 9, 16 та ін.

¹²⁴ Див.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 39. Романов Б. А. Письма к Рубинштейну Н. Л. – Л. 15 [лист від 11 січня 1941 р.], Л. 7 [лист від 31 травня 1941 р.];

Отдел письменных источников Государственного Исторического музея (ОПИ ГИМ). – Ф. 470. – Оп. 1. – Ед. хр. 234. Романов Б.А. Пять писем П. Г. Любомирову 1935 г. Семь писем Е. Ф. Любомировой 1935, 1936, 1937, 1939 гг. – Л. 4 [лист від 30 вересня 1934 р.], Л. 45 [лист від 35 липня 1935 р.], Л.46 об. [лист від 3 травня 1935 р.];

Свердлов М. Б. Примечания // Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. – С. 602-603.

¹²⁵ Жданов Р. В. Крещение Руси и начальная летопись // Исторические записки. – 1939. – № 5. – С. 3; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 306.

¹²⁶ Див.: Дворниченко А. Ю. Владимир Владимирович Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 9; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. В. В. Мавродин – историк Древней Руси (30 – 50-е гг.) // Российское государство в XIV – XVII вв. Сб. ст., посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева / Редкол.: А. Г. Маньков, Н. Н. Масленникова, А. П. Павлов (отв. ред.) и др. – СПб., 2002. – С. 585

¹²⁷ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. – С. 306.

¹²⁸ Див.: Фроянов И. Я. Киевская Русь. – С. 7.

¹²⁹ Ще В. Новицький в 1930 р. писав: „Професор Олександр Євгенович Пресняков учень славетного російського історика, нині академіка, Сергія Федоровича Платонова. Тонкий аналіз і велика конструктивна здатність А. Є. Преснякова можливо в значній мірі пояснюється тою школою, яку дав А. Є. Преснякову його вчитель”. – ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 17850-17851. [Архів журналу „Україна”]. Новицький Віктор. Значіння проф. О. Є. Преснякова в справі розмежування великоруської та української історіографії. [Стаття]. [Оригінал та копія, друк. на машинці]. [1930 р.]. На 53 арк. 2 док. – Арк. 43.

¹³⁰ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1579. Стенограмми научних засідань по обговоренню багатотомного учебника истории СССР. 1939 – 1940. На 515 лл. – Л. 476 (об).

¹³¹ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. – Л. 1.

¹³² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. – С. 10.

¹³³ Подібне міркування було висловлене ще В. Брачовим. Див.: С. В. Брачѳв. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). – С. 35.

¹³⁴ РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 925. Материали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 96.

¹³⁵ Там же. – Ф. 606. – Оп. 1. – Ед. хр. 713. Стенограмми лекцій кафедр истории СССР и советского общества на темы: «Источниковедение СССР эпохи империализма», «Историография Отечественной войны 1812 г.», «Историография Киевской Руси» и «Советская историография в период революции 1905 – 1907 гг.». 22 апреля 1947 г. – 4 апреля 1964 г. На 172 лл. – Л. 104, 108.

¹³⁶ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1 – Ед. хр. 110. – Л. 5; Там само. – Ед. хр. 150. Пичета В. И. Белорусский народ в семье славянских народов. Доклад. Машинопись. [1943 – 1944 гг.]. На 60 лл. – Л. 4 – 5.

¹³⁷ РГА СПИ. – Ф. 606. – Оп. 1. – Ед. хр. 713. – Л. 8.

¹³⁸ Хоча варто зауважити наступне. Не зважаючи на те, що обидва історики – український та російський – сповідували діаметрально протилежні погляди, в особистому спілкуванні можемо відмітити їх товариські стосунки. Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 180 – 184 (два листи О. Преснякова до М. Грушевського 1914 р.).

Окрім того, до О. Преснякова шанобливо й приязно ставився і такий відомий учень М. Грушевського, як О. Оглоблин. Див.: ОР РНБ. – Ф. 585. – Оп. 1. – Ед. хр. 6720. Оглоблин А. Письмо Александру Евгеньевичу Преснякову, с карандашными пометками. 30 января 1920 г. Киев-[Петроград]. 1 л.